

KRYSTYNA SZCZECHOWICZ

Małoletni podejrzani oraz oskarżeni i ich przedstawiciele ustawowi na tle zmian Kodeksu postępowania karnego wprowadzonych ustawą z dnia 14 kwietnia 2023 r.

Juvenile Suspects and Defendants, and Their Statutory Representatives, in the Light of Changes to the Code of Criminal Procedure Introduced by the Act of 14 April 2023

Abstract

Representing a child in criminal proceedings is an issue that legislators worldwide are struggling with. This issue is particularly important when the perpetrator of the crime is a person below the age of 18, and they are trying to protect their rights as a suspect and accused. The aim of the article is to analyse the provisions introduced by the Act of 14 April 2023, amending the Act - Code of Criminal Procedure and certain other acts, that are intended to constitute the implementation of Directive 2016/800 on procedural guarantees for children who are suspects or defendants in criminal proceedings by Poland. The essence of the problem is whether the Polish legislator has met the requirements of the directive. The participation of representatives of the litigating parties in the preparatory and judicial proceedings, in addition to the activity of the litigants, is an additional guarantee of defending their procedural interests. The article points out that the Polish Code of Criminal Procedure, even after the changes, does not contain sufficient solutions in this respect, and it is necessary to implement legislative work aimed at the proper implementation of the directive and raising the standard of protection for children who are suspects or defendants in criminal proceedings.

KRYSTYNA SZCZECHOWICZ – doktor habilitowany nauk prawnych, profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie,
ORCID – 0000-0002-7251-4962, e-mail: krystyna.szczechowicz@uwm.edu.pl

KEYWORDS: statutory representative, juvenile, procedural guarantees for children who are suspects or defendants, the right to information of the suspect's legal representative, participation in procedural activities

SŁOWA KLUCZOWE: przedstawiciel ustawowy, małoletni, gwarancje procesowe dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi, prawo do informacji przedstawiciela ustawowego podejrzanego, udział w czynnościach procesowych

Na gruncie polskiego prawa cywilnego pojęcie „małoletniego” jest przeciwstawiane pojęciu „pełnoletniego”. Zgodnie z art. 10 § 1 Kodeksu cywilnego^[1] pełnoletnim jest osoba, która ukończyła 18 lat. Wyjątkiem są tu kobiety, które mogą uzyskać pełnoletność w wyniku zawarcia związku małżeńskiego z ważnych powodów po ukończeniu 16. roku życia. Wnioskując *a contrario*, można uznać, iż małoletnim jest osoba fizyczna, która nie osiągnęła pełnoletności, czy to w wyniku ukończenia 18. roku życia, czy też w wyniku zawarcia małżeństwa, a więc nie posiada pełni praw do czynności prawnych. Z małoletnością wiąże się szereg skutków prawnych w tym to, że zgodnie z art. 92 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego^[2] osoba małoletnia podlega obligatoryjnie władzy rodzicielskiej. Według zaś art. 98 § 1 k.r.o. rodzice są przedstawicielami ustawowymi dziecka pozostającego pod ich władzą rodzicielską. Władza rodzicielska powstaje *ex lege* z chwilą urodzenia się dziecka i przysługuje obojgu rodzicom (w myśl art. 93 k.r.o.). Prawo mając na uwadze oczywisty fakt, że dziecko jest najsłabszym ogniwem społeczeństwa zapewnia mu reprezentację. Wypełnianie władzy rodzicielskiej powinno być zgodne z dobrem dziecka i interesem społecznym.

W sposób częściowo odmienny unormowana jest reprezentacja dziecka jako pokrzywdzonego w postępowaniu karnym. Zgodnie z art. 51§ 2 Kodeksu postępowania karnego^[3] jeżeli pokrzywdzonym jest małoletni albo ubezwłasnowolniony całkowicie lub częściowo, prawa jego wykonuje przedstawiciel ustawowy albo osoba, pod której stałą pieczęć pokrzywdzony pozostaje. Podobnie sytuacja przedstawiała się w odniesieniu

¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 1610, dalej jako k.c.

² Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1359 ze zm., dalej jako k.r.o.

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 1375 ze zm., dalej jako k.p.k.

do oskarżonego nieletniego lub ubezwłasnowolnionego, przy czym nie wymaga się w tym przypadku „stałej pieczy” nad nieletnim lub ubezwłasnowolnionym oskarżonym, tak jak to uregulowano w stosunku do pokrzywdzonego^[4] (art. 76 k.p.k. w brzmieniu do 15 lutego 2024 r.).

Polska procedura karna cały czas ewoluuje, wchodzą w życie kolejne nowelizacje mające na celu lepszą ochronę małoletnich przez wymiar sprawiedliwości w toku postępowania karnego. Począwszy od 2003 roku polski ustawodawca wprowadził wiele zmian mających na celu poprawę pozycji dziecka biorącego udział w postępowaniu karnym będącego pokrzywdzonym czy świadkiem. Zmiany w przepisach nastąpiły tak na poziomie postępowania przygotowawczego, jak i postępowania sądowego. W dużej mierze były one wynikiem konieczności wdrożenia przez Polskę dyrektyw UE^[5].

Ostatnie bardzo istotne zmiany dotyczące małoletnich i ich reprezentantów wprowadzają: ustawa z dnia 13 stycznia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw^[6], ustawa z dnia 28 lipca 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw^[7] oraz ustawa z dnia 14 kwietnia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw^[8] (które weszły w życie 15 lutego 2024 r.). Co ważne, zmiany dotyczą tak sytuacji małoletniego pokrzywdzonego, jak i małoletniego podejrzanego oraz oskarżonego.

Powyższe jest o tyle istotne, że wynikają one z konieczności wdrożenia przez Polskę przepisów niezbędnych do wykonania dyrektywy 2016/800

⁴ Por. Ryszard Andrzej Stefański, „Komentarz do art. 76”, [w:] *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz do art. 1-166*, red. Stanisław Zabłocki (Lex).

⁵ M.in. dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/36/UE z 5 kwietnia 2011 r. w sprawie zapobiegania handlowi ludźmi i zwalczania tego procederu oraz ochrony ofiar, Dz. Urz. L 101 z 5 kwietnia 2011 r. zastępującej decyzję ramową Rady 2002/629/WSiSW. Dyrektywa określa szereg wymogów, jakie powinno spełniać przesłuchanie małoletniego pokrzywdzonego przestępstwem handlu ludźmi, tak na etapie postępowania przygotowawczego, jak i sądowego. Odnosi się to także do: dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/93/UE z 13 grudnia 2011 r. w sprawie zwalczania niegodziwego traktowania w celach seksualnych i wykorzystywania seksualnego dzieci oraz pornografii dziecięcej, zastępującej decyzję ramową Rady 2004/68/WSiSW, Dz. Urz. L 335 z 17 grudnia 2011 r., 1; dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z 25 października 2012 r. ustanawiającej normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw, Dz. Urz. L 315 z 14 listopada 2012 r., 57.

⁶ Dz. U. z 2023 r., poz. 289.

⁷ Dz. U. z 2023 r., poz. 1606.

⁸ Dz. U. z 2023 r., poz. 818.

w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym (przy czym termin wprowadzenia zmian przez państwa członkowskie UE upłynął 11 czerwca 2019 r. – art. 24 dyrektywy)⁹. W preambule dyrektywy 2016/800 wskazano, że: „Celem niniejszej dyrektywy jest ustanowienie gwarancji procesowych mających zapewnić dzieciom, to jest osobom, które nie ukończyły 18 lat, będącym podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym możliwość zrozumienia i śledzenia przebiegu takiego postępowania oraz wykonywania przysługującego im prawa do rzetelnego procesu sądowego, oraz zapobieganie ponownemu popełnianiu przez dzieci czynów zabronionych, a także wspieranie ich integracji społecznej”.

Źródła regulacji Dyrektywy 2016/800 należy poszukiwać w Wytycznych Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom, przyjętych w dniu 17 listopada 2010 r.¹⁰. Niniejsze wytyczne mają na celu zapewnienie państwom członkowskim Rady Europy praktycznych narzędzi umożliwiających dostosowanie ich systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich do konkretnych praw i potrzeb dzieci, a w konsekwencji uczynienie procedur w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich bardziej przyjaznych dzieciom. Termin „wymiar sprawiedliwości przyjazny dziecku” obejmuje między innymi „[...] poszanowanie praw dziecka, w tym prawa do rzetelnego procesu, do uczestniczenia w postępowaniu i jego zrozumienia”, a także aby dzieciom mogli towarzyszyć rodzice.

Sytuacja prawna małoletnich oskarżonych w poszczególnych krajach Europy jest przedmiotem szczególnej uwagi i analizy, odnosi się bowiem do wyjątkowej kategorii uczestników postępowania, jakimi są dzieci. Przed przyjęciem przez Parlament Europejski i Radę (UE) dyrektywy 2016/800 i jej implementacją przez państwa członkowskie, analizowano systemy prawne wybranych państw. Zwracano uwagę na to, że systemy prawne, które najbardziej są przyjazne dzieciom i zapewniają pomoc i wsparcie dorosłych to szkocki i szwajcarski system sądownictwa. W pozostałych

⁹ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/800 z 11.05.2016 r. w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym, Dz. Urz. UE L 132, 1.

¹⁰ http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/childjustice/Source/GuidelinesChildFriendlyJustice_PL.pdf.

badanych państwach, m.in. we Francji, Hiszpanii, Anglii, czy Grecji, sytuacja była znacząco gorsza^[11].

W orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka także stwierdzano naruszanie praw małoletnich oskarżonych do rzetelnego procesu sądowego przyznane w art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Trybunał podkreślał, że w przypadku nieletniego oskarżonego należy postępować w sposób w pełni uwzględniający jego wiek, poziom dojrzałości oraz zdolności intelektualne i emocjonalne. W przypadku poważnych przestępstw wymaga to podjęcia kroków, które minimalizują poczucie zastraszenia i zahamowań u oskarżonego^[12].

W polskim systemie prawnym odpowiedzialność karną ponoszą co do zasady osoby, które ukończyły 17 lat, a w przypadku przestępstw wskazanych w art. 10 § 2 k.k. mogą ponosić odpowiedzialność karną na zasadach określonych w Kodeksie karnym także nieletni, którzy ukończyli 15 lat. Ustawodawca nowelą z dnia 7 lipca 2022 r.^[13] jeszcze obniżył ten wiek do 14 lat w przypadku kwalifikowanej zbrodni zabójstwa z art. 148 § 2 lub 3 k.k. Oskarżeni, którzy zatem nie ukończyli 18 lat są podmiotami praw przewidzianych w dyrektywie 2016/800, która traktuje je jako dzieci. W polskim prawie karnym osoby, które ukończyły 17 lat (czyli nie są już nieletnimi), ale nie ukończyły 18 lat, pozbawione były reprezentacji przedstawiciela ustawowego, pomimo tego że w świetle prawa rodzinnego i cywilnego są małoletnimi i rodzice są przedstawicielami ustawowymi dziecka pozostającego pod ich władzą rodzicielską. Ta dychotomia czyniła prawo polskie niespójnym. Wypada także zauważyć, że w analogicznej sytuacji dotyczącej małoletniego pokrzywdzonego przyjmuje się, iż wobec braku samodzielnej zdolności karnoprosesowej jego prawa wykonuje przedstawiciel ustawowy. Ustawodawca natomiast przyznawał, tylko w sytuacji gdy oskarżony był nieletni lub ubezwłasnowolniony, przedstawicielowi ustawowemu lub osobie, pod której pieczęcią oskarżony pozostaje, uprawnienia do podejmowania czynności procesowych, wnoszenia środków zaskarżenia, składania

¹¹ Zob. Stephanie Rap, "A Children's Rights Perspective on the Participation of Juvenile Defendants in the Youth Court" *International Journal of Children's Rights*, 24 (2016): 93-112; Ursula Kilkelly, "Youth Justice and Children's Rights: Measuring Compliance with International Standards" *Youth Justice*, 3 (2008): 187-192.

¹² Zob. orzeczenia z dnia 16 grudnia 1999 r., w sprawach: T. przeciwko Wielkiej Brytanii, skarga nr 24724/94; V. przeciwko Wielkiej Brytanii, skarga nr 24888/94. <https://arch-bip.ms.gov.pl>.

¹³ Ustawa z dnia 7 lipca 2022 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2022 r., poz. 2600.

wniosków i ustanowienia obrońcy (art. 76 k.p.k. w brzmieniu do 15 lutego 2024 r.). Nadto w myśl art. 79 § 1 pkt 1 oskarżony, który nie ukończył 18 lat musi mieć obrońcę.

Istotne zmiany w sytuacji małoletniego oskarżonego i podejrzanego w celu ochrony jego praw i zapewnienia mu odpowiednich gwarancji procesowych wprowadziła ustawa z dnia 14 kwietnia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw. Ustawa ma stanowić według projektodawcy uzupełniające wdrożenie przepisów dyrektywy 2016/800 z dnia 11 maja 2016 r.^[14]

Nowelizacja w pierwszej kolejności zastępuje używane w art. 76 k.p.k. pojęcie „nieletni” sformułowaniem „oskarżonego, który nie ukończył 18 lat”, a więc *de facto* oskarżonego małoletniego (*arg. a contrario ex art. 10 § 1 k.c.*). Nie jest to wbrew temu, co wskazuje w uzasadnieniu ustawy projektodawca, tylko doprecyzowanie zakresu stosowania tego przepisu i ujednoczenie terminologii stosowanej na gruncie k.p.k.^[15]. Dotychczas prawo przedstawicieli ustawowych lub osoby, pod której pieczęcią oskarżony pozostawał do podejmowania czynności procesowych, wnoszenia środków zaskarżenia, składania wniosków i ustanowienia obrońcy, jak wskazano powyżej przysługiwało tylko gdy oskarżony odpowiadał na zasadach art. 10 § 2 k.k., czyli gdy popełnił czyn przed ukończeniem 17. roku życia. Gdy sprawca popełniający czyn po ukończeniu 17 lat, a przed ukończeniem lat 18, mimo tego że w rozumieniu prawa cywilnego był traktowany jako małoletni, to w rozumieniu prawa karnego jego przedstawiciele ustawowi w postępowaniu karnym pozbawiani byli uprawnień przysługujących im w zakresie jego reprezentowania. Zmiana ta rozszerza zatem zakres stosowania przepisu art. 76 k.p.k.

Uprawnienia osób wskazanych w art. 76 k.p.k. do reprezentowania oskarżonego (podejrzanego) nie pozbawiają oskarżonego możliwości samodzielnego działania, a więc dokonywania czynności procesowych. Sam małoletni oskarżony lub ubezwłasnowolniony zachowuje całkowicie zdolność do podejmowania czynności procesowych^[16]. Podmioty te są

¹⁴ Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, druk sejmowy nr 2933, 1. <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2933>. [dostęp: 28.11.2023].

¹⁵ Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, druk sejmowy nr 2933, 2. <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2933>. [dostęp: 28.2023].

¹⁶ Zob. Sebastian Ładoś, *Pozycja prawna oskarżonego z zaburzeniami psychicznymi* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2013), 168; Józef Gurgul, „Glosa do wyroku Sądu

uprawnione do działania obok małoletniego lub ubezwłasnowolnionego oskarżonego^[17]. Przedstawiciel ustawowy lub opiekun faktyczny może ustanowić obrońcę dla oskarżonego, który może cofnąć takie upoważnienie do obrony^[18]. Przedstawiciel ustawowy lub opiekun faktyczny małoletniego lub ubezwłasnowolnionego oskarżonego może działać jedynie na jego korzyść. O tym, czy czynność procesowa podjęta jest na korzyść, będą decydować kryteria obiektywne, nie zaś subiektywne przekonanie przedstawiciela ustawowego, czy też osoby, pod której pieczęą pozostaje oskarżony. Czynność podjęta przez nich na niekorzyść oskarżonego powinna być oceniona jako nieskuteczna, tak jakby została podjęta przez osobę nieuprawnioną^[19]. Pozycja procesowa przedstawiciela ustawowego lub opiekuna faktycznego w procesie karnym jest zbliżona do pozycji obrońcy, gdyż może on samodzielnie i niezależnie podejmować czynności procesowe, przy czym kierunek tych czynności, pozostaje zbieżny z kierunkami czynności obrońcy^[20].

Uznaje się, że gdy chodzi o reprezentację, to z chwilą kiedy oskarżony osiągnie w toku procesu pełnoletniość w rozumieniu prawa cywilnego, ustaje prawo jego ustawowych przedstawicieli do reprezentacji procesowej^[21], podobnie jak obrona obligatoryjna^[22].

Wdrożeniem do polskiego porządku prawnego art. 15 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/800 ma stanowić dodanie przepisu

Najwyższego z dnia 28 sierpnia 2002 r., sygn. II KKN 368/00” *Prokuratura i Prawo*, nr 4 (2004):118-119.

¹⁷ Ryszard Andrzej Stefański, „Komentarz do art. 76”, [w:] *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz do art. 1-166*, red. Stanisław Zabłocki, Lex.

¹⁸ Antoni Bojańczyk, „Czy nieletni lub ubezwłasnowolniony mandant może cofnąć upoważnienie do obrony udzielone przez przedstawiciela ustawowego lub osobę, pod której pieczęą pozostaje?” *Palestra*, nr 7-8 (2011): 178-181.

¹⁹ Krystyna Witkowska, „Strony procesowe i ich reprezentanci w postępowaniu przygotowawczym” *Prokuratura i Prawo*, nr 9 (2012): 114; Jan Grajewski, Sławomir Steinborn w: *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz do art. 1-424*, wyd. 3, red. Lech Krzysztof Paprzycki (Warszawa: Wolters Kluwer, 2013), 298; Tomasz Grzegorzczak, *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Artykuły 1-467. Komentarz* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2014), 338.

²⁰ Zob. Witkowska, „Strony procesowe i ich reprezentanci w postępowaniu przygotowawczym”, 114.

²¹ Por. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania karnego*, 338; zob. też. Michał Prusek, „Uprawnienia rodziców i opiekunów nieletniego oskarżonego w postępowaniu karnym po dniu 15 lutego 2024 r.” *Prokuratura i Prawo*, nr 2 (2024): 71-94.

²² Zob. Krzysztof Eichstaedt, „Komentarz do art. 79”, [w:] *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz aktualizowany*, red. Dariusz Świecki (Lex).

art. 76a k.p.k. Art. 15 dyrektywy nakłada obowiązek zapewnienia dziecku (oskarżonemu) prawa do tego, by podczas rozprawy oraz posiedzeń sądowych, w których uczestniczy, towarzyszył im podmiot odpowiedzialności rodzicielskiej (zdefiniowany w art. 3 jako każda osoba, na której spoczywa odpowiedzialność rodzicielska za dziecko^[23]) lub inna stosowna osoba dorosła wskazana przez dziecko i zaakceptowana w tej roli przez właściwy organ, jeżeli obecność towarzyszącego dziecku podmiotu odpowiedzialności rodzicielskiej na rozprawie oraz posiedzeniach sądowych byłaby: sprzeczna z najlepszym interesem dziecka; niemożliwa, ponieważ pomimo starań poczynionych w rozsądnym zakresie nie można skontaktować się z podmiotem odpowiedzialności rodzicielskiej lub jego tożsamość jest nieznana; lub w świetle obiektywnych i faktycznych okoliczności mogłaby poważnie utrudnić postępowanie karne. Zapewnienie dzieciom tego prawa odnosi się także do etapów postępowania innych niż rozprawa oraz posiedzenia sądowe, na których dziecko jest obecne.

Dodany art. 76a k.p.k. stanowi w § 1, że „Na wniosek oskarżonego, który nie ukończył 18 lat, podczas posiedzenia albo rozprawy z jego udziałem może być obecny jego przedstawiciel ustawowy lub osoba, pod której pieczę oskarżony pozostaje. Jeśli oskarżony nie posiada przedstawiciela ustawowego lub osoby, pod której pieczę pozostaje, albo przewodniczący uznał, że udział tych osób może prowadzić do naruszenia praw lub interesów oskarżonego, jest niecelowy ze względu na jego dobro, uniemożliwia przeprowadzenie posiedzenia albo rozprawy albo utrudnia je w istotny sposób, oskarżony może wskazać inną osobę pełnoletnią. Jeżeli oskarżony nie wskazał takiej osoby lub przewodniczący uznał, że jej obecność może prowadzić do naruszenia praw lub interesów oskarżonego, jest niecelowa ze względu na jego dobro, uniemożliwia przeprowadzenie posiedzenia albo rozprawy albo utrudnia je w istotny sposób, przewodniczący wyznacza asystenta rodziny, o którym mowa w art. 12 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. z 2022 r., poz. 447, 1700 i 2140 oraz z 2023 r. poz. 403 i 535). § 2. Przewodniczący wyznacza asystenta rodziny, mając na uwadze konieczność ochrony praw lub interesów oskarżonego oraz zapewnienia sprawnego przeprowadzenia posiedzenia lub rozprawy. Przed wyznaczeniem asystenta rodziny przewodniczący wzywa podmiot wskazany w art. 17 ust. 1 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r.

²³ Zob. szerzej: Maciej Fingas, „Podmiot odpowiedzialności rodzicielskiej w procesie karnym – wybrane zagadnienia implementacji dyrektywy 2016/800” *Europejski Przegląd Sądowy*, nr 11 (2019): 13.

o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, właściwy miejscowo ze względu na miejsce prowadzenia postępowania, do niezwłocznego przekazania listy asystentów rodziny wraz z danymi kontaktowymi”.

W pierwszej kolejności zauważyć wypada, że użyte w treści przepisu art. 76a k.p.k. sformułowanie „może być obecny” nie w pełni realizuje założenia dyrektywy. Sformułowanie powyższe pozostawia pole uznaniowości organowi. Z perspektywy dyrektywy (która posługuje się terminem „ma prawo”) i perspektywy sprawiedliwości proceduralnej, prawidłowe byłoby przyjęcie zapisu o treści „ma prawo być obecny”. Zapis „może być obecny” ogranicza wymogi powiadamiania i daje możliwość niedopuszczenia do udziału w czynności procesowej. Drugi zapis „ma prawo” nakłada natomiast obowiązek zawiadamiania o terminie posiedzenia albo rozprawy, a ograniczenie prawa musi wynikać w prawie przewidzianym przypadku.

Dyrektywa, jak wskazano wcześniej, określa także sytuacje, w których może nastąpić odstąpienie od obecności podmiotu odpowiedzialności rodzicielskiej podczas rozprawy oraz posiedzeń sądowych. Polski ustawodawca przyjął, że przewodniczący składu może odmówić udziału przedstawicielowi ustawowemu lub opiekunowi w czterech sytuacjach gdy: oskarżony nie posiada przedstawiciela ustawowego lub osoby, pod której pieczę pozostaje; przewodniczący składu uznał, że udział tych osób może prowadzić do naruszenia praw lub interesów oskarżonego; udział osoby wskazanej przez oskarżonego jest niecelowy ze względu na jego dobro; udział osoby wskazanej przez oskarżonego uniemożliwia przeprowadzenie posiedzenia albo rozprawy albo utrudnia je w istotny sposób.

Istotne z punktu widzenia ochrony praw małoletniego oskarżonego jest to, że jeżeli przewodniczący składu orzekającego nie dopuści do udziału w posiedzeniu lub rozprawie osoby wskazanej przez oskarżonego, to wyznaczy asystenta rodziny. W tym celu będzie zobligowany wystąpić do właściwego ze względu na miejsce prowadzenia postępowania kierownika jednostki organizacyjnej gminy, która organizuje pracę z rodziną, lub podmiotu, któremu gmina na podstawie art. 190 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej zleciła organizację pracy z rodziną o niezwłoczne przekazanie listy zatrudnionych asystentów rodziny wraz z danymi kontaktowymi. Ust. 5 art. 17 dodany nowelą^[24] nakłada na jednostki, o których mowa powyżej, obowiązek niezwłocznego przekazania listy zatrudnionych asystentów rodziny oraz danych kontaktowych.

²⁴ Ustawa z dnia 14 kwietnia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2023 r., poz. 818.

Asystentem rodziny może być osoba posiadająca wyższe wykształcenie na kierunku pedagogika, psychologia, socjologia, nauki o rodzinie lub praca socjalna bądź na dowolnym kierunku, ale uzupełnione szkoleniem z zakresu pracy z dziećmi lub rodziną. Winna także udokumentować co najmniej roczny staż pracy z dziećmi lub rodziną bądź ukończenie studiów podyplomowych obejmujących zakres programowy szkolenia i udokumentować co najmniej roczny staż pracy z dziećmi lub rodziną. Ubiegać się o bycie asystentem rodziny może także osoba mająca wykształcenie średnie lub średnie branżowe, która odbyła szkolenia z zakresu pracy z dziećmi lub rodziną oraz udokumentuje co najmniej trzyletni staż pracy z dziećmi i rodziną^[25]. Asystent rodziny będzie zatem posiadał przygotowanie do właściwej reprezentacji małoletniego oskarżonego.

W celu zagwarantowania obecności asystenta rodziny podczas posiedzenia i rozprawy znowelizowano ustawę z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, dodając w art. 15 ust. 1 pkt 11a^[26] do katalogu zadań asystenta „udzielanie wsparcia dziecku poprzez towarzyszenie mu podczas posiedzenia albo rozprawy z jego udziałem na podstawie art. 76a k.p.k.”. Asystentowi za udział w posiedzeniu albo rozprawie będzie przysługiwał ryczałt, jego wysokość zostanie określona przez Ministra Sprawiedliwości w rozporządzeniu wydanym – w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw finansów publicznych (art. 618ia § 1 i 2 k.p.k. dodany nowelą z 14 kwietnia 2023 r.)^[27].

Podobne regulacje przyjęte są w innych państwach UE, np. w Niemczech, gdzie w sytuacji gdy nie można zapewnić podczas przesłuchania małoletniego obecności rodzica lub wyznaczonej osoby, może mu towarzyszyć asystent sądowy dla nieletnich. We Włoszech pod nieobecność rodziców inni dorośli członkowie rodziny wspierają dzieci i kontaktują się z władzami publicznymi. Dotyczy to także starszego rodzeństwa lub dziadków. Dzieci lub, po skontaktowaniu się z dziećmi, ich prawnicy wskazują te osoby dorosłe. Co istotne dzieci nie mogą brać udziału w postępowaniu karnym, jeżeli osoba dorosła nie reprezentuje ich prawnie^[28].

²⁵ Art. 12 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 1426.

²⁶ Ustawa z dnia 14 kwietnia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2023 r., poz. 818.

²⁷ Zob. szerzej: Marcin Burdzik, „Asystent rodziny w postępowaniu karnym” *Prokuratura i Prawo*, nr 3 (2024): 127-145.

²⁸ Raport analizujący praktyczne wdrożenie dyrektywy (UE) 2016/800 w sprawie zabezpieczeń proceduralnych dla dzieci, które są podejrzanymi lub

Realizację gwarancji płynących z dyrektywy na etapie postępowania przygotowawczego ma stanowić dodanie art. 299b k.p.k., który stanowi, że: „Podczas czynności z udziałem podejrzanego, który nie ukończył 18 lat, w postępowaniu przygotowawczym może być obecny jego przedstawiciel ustawowy lub osoba, pod której pieczęą podejrzany pozostaje, chyba że udział tych osób może prowadzić do naruszenia praw lub interesów podejrzanego, jest niecelowy ze względu na jego dobro, uniemożliwia przeprowadzenie czynności albo utrudnia ją w istotny sposób. Jeżeli podejrzany nie posiada przedstawiciela ustawowego lub osoby, pod której pieczęą pozostaje, albo jeżeli zaistniały okoliczności wyłączające udział w czynności tych osób, podejrzany może wskazać inną osobę pełnoletnią, chyba że udział tej osoby może prowadzić do naruszenia praw lub interesów podejrzanego, jest niecelowy ze względu na jego dobro, uniemożliwia przeprowadzenie czynności albo utrudnia ją w istotny sposób”. Podobnie jak w art. 76a k.p.k. użyto określenia „może być obecny”, a nie „ma prawo być obecny”, co należy poddać krytyce ze względów omówionych wcześniej.

Zwraca się uwagę w doktrynie na wątpliwość jaką budzi przesłanka „niecelowości udziału ze względu na dobro oskarżonego”. Dyrektywa wprowadza bowiem węższą przesłankę – sprzeczność z dobrem dziecka, którą należy oceniać w świetle zobiektywizowanych kryteriów. „Niecelowość”, o której mowa w przepisie art. 299b k.p.k., pozwala w praktyce na podejmowanie dość uznaniowych decyzji, na podstawie trudnych do zobiektywizowania kryteriów^[29]. Zagadnienie to jest niezmiernie ważne zarówno z prawnego, jak i praktycznego punktu widzenia, gdyż decyzja negatywna pozbawi osobę uprawnioną możliwości obecności podczas czynności postępowania przygotowawczego i może rzutować na sytuację procesową i faktyczną małoletniego oskarżonego. „Niecelowy” oznacza w języku polskim „nieprowadzący do celu, niedający efektów”^[30]. Tak też termin ten jest interpretowany w doktrynie, gdzie wskazuje się, że okoliczność ta może zachodzić wówczas, gdy wiadome jest, że obecność osoby mającej uczestniczyć w czynności nie wspomogłaby podejrzanego, np. ze względu na nieporadność tej osoby, wynikającą ze stopnia

oskarżonymi w postępowaniu karnym w dziewięciu państwach członkowskich – Austrii, Belgii, Bułgarii, Niemczech, Estonii, Włoszech, Malcie, Polsce i Portugalii, [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2022-children-procedural-safeguards_en.pdf](https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2022-children-procedural-safeguards_en.pdf).

²⁹ Dominika Czerniak, „Komentarz do art. 76a”, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. Jerzy Skorupka (Legalis).

³⁰ <https://sjp.pwn.pl/slowniki/niecelowo%C5%9B%C4%87>.

rozwoju, stanu zdrowia lub innych właściwości i warunków osobistych^[31]. Natomiast „sprzeczny” oznacza „wykluczający się wzajemnie, niezgodny z czymś”^[32], jest zatem terminem bardziej kategoriycznym z mniejszym zakresem uznaniowości. Organ procesowy zobligowany byłby do wykazania tej sprzeczności.

Nie mniej istotne niż wskazane powyżej uprawnienia jest prawo do informacji. W dyrektywie 2016/800 przewiduje się zagwarantowanie dla podmiotu odpowiedzialności rodzicielskiej prawo do uzyskania informacji o toczącym się postępowaniu, o przysługujących dziecku prawach oraz ogólnych aspektach przebiegu postępowania. Artykuł 5 ust. 1 dyrektywy 2016/800 nakazuje jak najszybszą realizację przez organy procesowe obowiązku informacyjnego względem podmiotu odpowiedzialności rodzicielskiej. Przepis ten odwołuje się do informacji, które małoletni oskarżony (podejrzany) ma prawo otrzymać na mocy art. 4 dyrektywy. Chodzi tu o niezwłoczne udzielenie informacji o przysługujących małoletniemu prawach oraz ogólnych aspektach postępowania.

W 2022 roku ukazał się raport analizujący praktyczne wdrożenie dyrektywy (UE) 2016/800 w sprawie zabezpieczeń proceduralnych dla dzieci, które są podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym w dziewięciu państwach członkowskich – Austrii, Belgii, Bułgarii, Niemczech, Estonii, Włoszech, Malcie, Polsce i Portugalii^[33]. W niniejszym raporcie przeanalizowano odpowiednie przepisy prawne oraz opinie i doświadczenia praktyków na temat wdrażania dyrektywy. W momencie przeprowadzania badania występowały luki dotyczące implementacji dyrektywy w niektórych państwach członkowskich. Na przykład w zakresie prawa do informacji wynikającego z art. 4 dyrektywy, który nie został w pełni włączony do prawa bułgarskiego. Zwrócono także uwagę, że w Polsce nie ma obowiązku informowania podejrzanych dzieci o wielu prawach określonych w art. 4 ust. 1 dyrektywy w postępowaniu karnym.

Implementację art. 4 i 5 dyrektywy 2016/800 do polskiej procedury karnej ma obecnie stanowić nowe brzmienie art. 300 k.p.k. W art. 300 § 1 k.p.k. poszerzeniu uległ zakres pouczeń o uprawnieniach udzielanych wszystkim podejrzany, a podejrzanego, który nie ukończył 18 lat, poucza się nadto

³¹ Barbara Skowron, „Komentarz do art. 299b”, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, wyd. 3, red. Katarzyna Dudka (Lex).

³² <https://sjp.pwn.pl/slowniki/sprzeczny.html>.

³³ chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2022-children-procedural-safeguards_en.pdf.

o treści art. 76, art. 76a i art. 299b oraz o treści art. 212 Kodeksu karnego wykonawczego^[34], a także o roli organów uczestniczących w postępowaniu karnym. Zabezpieczeniem uprawnień przedstawiciela ustawowego lub opiekuna w zakresie prawa do informacji jest wprowadzony dodatkowy zapis, że „Jeżeli podejrzany nie ukończył 18 lat to pouczenie wręcza się również przedstawicielowi ustawowemu lub osobie, pod której pieczęą podejrzany pozostaje, albo innej osobie wskazanej albo wyznaczonej, o której mowa w art. 76a, która otrzymanie pouczenia potwierdza podpisem”. Nadto, jeżeli podejrzany nie ukończył 18 lat, będzie mógł otrzymać wyjaśnienia co do zakresu uprawnień, których wzory mają zostać umieszczone także na stronie internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości (art. 300 § 3b k.p.k. przy czym § 3b został dodany ustawą z dnia 13 stycznia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw^[35]). Pouczenia dla osób, które nie ukończyły 18 lat, mają uwzględniać konieczność zrozumienia pouczenia przez te osoby ze względu na ich wiek. Takie same zasady będą obowiązywały w odniesieniu do małoletniego i jego przedstawiciela ustawowego lub opiekuna w wypadku zatrzymania osoby, która nie ukończyła 18 roku życia (chodzi o wiek w czasie zatrzymania), a której dotyczy europejski nakaz aresztowania (art. 607l § 3a i 3b, regulacje wprowadzone ustawą z 13 stycznia 2023 r.). Dotychczas (sierpień 2024 r.) nie wydano rozporządzenia zawierającego wzory takich pouczeń dla osób, które nie ukończyły 18 lat. Dalsza beczynność w tym zakresie prowadzi do naruszania praw małoletnich oskarżonych.

W raporcie z 2020 r. analizującym praktyczne wdrożenie dyrektywy (UE) 2016/800 zwrócono uwagę, że Polska wprowadziła nowy wzór pouczenia o prawach dla podejrzanych i oskarżonych. Uwzględniła to potrzebę zapewnienia, aby osoby, które nie mają pomocy obrońcy lub przedstawiciela prawnego, zrozumiały pouczenie o prawach. Mimo to należy wprowadzić szablon w prostym dla dzieci języku, zgodnie z wytycznymi dyrektywy^[36].

Nie budzi wątpliwości, że brak prawidłowego i przekazanego w sposób zrozumiały pouczenia o uprawnieniach przed przystąpieniem do pierwszego przesłuchania w charakterze podejrzanego może rodzić konsekwencje na dalszym etapie postępowania przygotowawczego. Podejrzany i jego przedstawiciel ustawowy lub osoba, pod której pieczęą pozostaje, może

³⁴ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy, t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 127.

³⁵ Dz.U. z 2023 r., poz. 289.

³⁶ Dotychczas nie zostało to zrealizowane nie wydano rozporządzenia MS.

nie realizować swoich uprawnień, może bowiem nie być ich świadomy. Uczestnicy postępowania karnego muszą znać swoje uprawnienia, aby efektywnie z nich korzystać. W orzecznictwie nawet przed nowelizacją zwracano uwagę, że z chwilą dopuszczenia przedstawiciela oskarżonego do udziału w postępowaniu przed sądem, staje się on uczestnikiem tego postępowania. Rodzi to po stronie sądu powinność udzielenia mu w miarę potrzeby informacji o jego uprawnieniach nawet wówczas, gdy ustawa nie definiuje jej jako obowiązku (art. 16 § 2 k.p.k.)^[37].

Przyznanie uprawnień przedstawicielowi ustawowemu lub opiekunowi prawa do uczestniczenia w czynnościach w postępowaniu przygotowawczym i obowiązek wręczenia pouczeń tym podmiotom faktycznie dają im szansę na powzięcie we właściwym momencie wiedzy o wszczęciu przeciwko ich dziecku czy podopiecznemu postępowania karnego i skorzystanie z przysługujących im uprawnień. Zauważyć wypada, że dotychczas wejście postępowania karnego w fazę *in personam* wobec nieletniego nie zapewnia im prawa do poinformowania ich o tym. Przepis art. 140 k.p.k. co prawda nakazuje doręczać przedstawicielowi ustawowemu (ale już nie opiekunowi, pod którego pieczę nieletni pozostaje) orzeczenia, zarządzenia, zawiadomienia i odpisy, które ustawa nakazuje doręczać stronom. Wymienione tu pisma są doręczane zarówno nieletniemu lub ubezwłasnowolnionemu oskarżonemu, jak i jego przedstawicielowi. Dotyczy to jednak pism procesowych, o których mowa w art. 140 k.p.k. Nie dotyczy więc innych pism, np. wezwań. W związku z tym wzywając nieletniego na przesłuchanie nie przesyła się odpisu wezwania^[38]. Z perspektywy wymogów dyrektywy 2016/800, która uznaje podejrzanym do ukończenia 18 lat za dzieci, sytuacja taka jest niedopuszczalna.

W art. 8 ust. 3 dyrektywy 2016/800 przewidziano uprawnienie dla dziecka, podmiotu władzy rodzicielskiej oraz adwokata dziecka do złożenia wniosku o przeprowadzenie bez zbędnej zwłoki badania lekarskiego pozbawionego wolności dziecka, w szczególności w celu dokonania oceny jego ogólnego stanu psychicznego i fizycznego. Wynik badania powinien być sporządzony w formie pisemnej.

Prawodawca polski nie wprowadza ustawą z dnia 14 kwietnia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw do polskiej procedury regulacji, które przyznawałyby wskazanym

³⁷ Postanowienie SA w Lublinie z 11.02.2009 r., II AKz w 74/09, LEX nr 517209.

³⁸ Jerzy Skorupka, „Komentarz do art. 140”, [w:] *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz do art. 1-166*, red. Ryszard Andrzej Stefański, Stanisław Zabłocki (Lex).

podmiotom takie uprawnienia^[39]. Przepis art. 244 § 2 k.p.k. zobowiązuje jedynie do poinformowania zatrzymanego o prawie dostępu do pierwszej pomocy medycznej. Natomiast art. 215 k.p.k. stanowi, że w razie potrzeby sąd, a w postępowaniu przygotowawczym prokurator, może zarządzić badanie oskarżonego przez biegłych psychologów lub lekarzy. Rzecz jednak w tym, że dyrektywa 2016/800 określa, że badanie lekarskie przeprowadza się z inicjatywy właściwych organów, w szczególności gdy dają ku temu powody konkretne wskazania zdrowotne, lub na wniosek wskazanych w art. 8 ust 3 osób. Z perspektywy dyrektywy nie ulega wątpliwości, że ustawodawca polski winien dostosować regulacje Kodeksu postępowania karnego i zapewnić prawo do złożenia wniosku o przeprowadzenie badań lekarskich małoletniemu oskarżonemu (podejrzanemu), podmiotowi władzy rodzicielskiej oraz obrońcy.

Niewątpliwie dla małoletnich podejrzanych i ich przedstawicieli ustawowych lub opiekunów niezmiernie istotne jest zagwarantowanie prawa do widzenia w przypadku zatrzymania takiej osoby. Takie zatrzymanie może stanowić pierwszą czynność z udziałem małoletniego; tak dla niego, jak i przedstawiciela ustawowego lub opiekuna jest to sytuacja nowa, o której ci ostatni mogą nic nie wiedzieć^[40].

Dyrektywa 2016/800 w art. 12 ust. 6 stanowi, że: „Państwa członkowskie podejmują starania w celu zapewnienia, aby pozbawione wolności dzieci mogły, tak szybko, jak to jest możliwe, spotkać się z podmiotem odpowiedzialności rodzicielskiej, jeżeli takie spotkanie jest zgodne z wymogami postępowania przygotowawczego i wymogami operacyjnymi. Niniejszy ustęp pozostaje bez wpływu na wskazanie lub wyznaczenie innej stosownej osoby dorosłej zgodnie z art. 5 lub 15”.

Ustawodawca polski nie wprowadził regulacji, które pozwoliłyby przedstawicielowi ustawowemu lub opiekunowi zgodnie z tym przepisem na kontakt z osobą, która nie ukończyła 18 lat. Art. 245 § 1 k.p.k. przewiduje jedynie umożliwienie zatrzymanemu nawiązania w dostępnej formie kontaktu z adwokatem lub radcą prawnym. Nie przewiduje jednak kontaktu zatrzymanego z przedstawicielem ustawowym lub opiekunem. Ustawodawca krajowy nie przewidział także obowiązku informowania przedstawiciela ustawowego lub opiekuna o zatrzymaniu małoletniego czy jego aresztowaniu^[41].

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Zob. Fingas, „Podmiot odpowiedzialności rodzicielskiej w procesie karnym – wybrane zagadnienia implementacji dyrektywy 2016/800”, 14.

⁴¹ Ibidem.

Reasumując stwierdzić należy, że sytuacja prawna w procesie karnym małoletniego podejrzanego i oskarżonego oraz jego przedstawiciela ustawowego lub osoby, pod której pieczęą pozostaje poprzez wdrożenie przepisów dyrektywy 2016/800 z dnia 11 maja 2016 r., uległa znacznemu polepszeniu. Jednym z istotniejszych nowych uprawnień procesowych jest prawo przedstawiciela ustawowego lub osoby, pod której pieczęą pozostaje małoletni podejrzan do uzyskania informacji o toczącym się postępowaniu, o przyśługujących prawach oraz ogólnych aspektach przebiegu postępowania, nadto prawo do uczestniczenia w czynnościach procesowych. Dostosowanie jednak regulacji krajowych do standardu wynikającego z dyrektywy 2016/800 wymaga dodatkowych zmian.

Należy *de lege ferenda* postulować zmiany regulacji odnoszące się do sytuacji zatrzymania małoletniego i wprowadzenie zasady zawiadamiania, jeżeli to możliwe jego przedstawiciela ustawowego lub osoby, pod której pieczęą pozostaje o zatrzymaniu oraz umożliwienie mu kontaktu ze wskazanymi osobami. W przypadku zaś zastosowania tymczasowego aresztowania małoletniego w art. 261 k.p.k. powinno wprowadzić się obowiązek powiadomienia przedstawiciela ustawowego lub osoby, pod której pieczęą pozostaje o jego tymczasowym aresztowaniu. Ustawodawca polski winien także, jak wskazano powyżej, dostosować regulacje Kodeksu postępowania karnego i zapewnić prawo do złożenia wniosku o przeprowadzenie badań lekarskich małoletniemu oskarżonemu (podejrzanemu), przedstawicielowi ustawowemu lub osobie, pod której pieczęą pozostaje oraz obrońcy.

Użyte w treści przepisu art. 76a k.p.k. i art. 299b k.p.k. sformułowanie „może być obecny” odnoszące się do udziału w czynnościach procesowych przedstawiciela ustawowego lub osoby, pod której pieczęą podejrzan lub oskarżony pozostaje winno być zmienione na zapis o treści „ma prawo być obecny”.

Bibliografia

- Bojańczyk Antoni, „Czy nieletni lub ubezwłasnowolniony mandant może cofnąć upoważnienie do obrony udzielone przez przedstawiciela ustawowego lub osobę, pod której pieczęą pozostaje?” *Palestra*, nr 7-8 (2011): 178-181.
- Burdzik Marcin, „Asystent rodziny w postępowaniu karnym” *Prokuratura i Prawo*, nr 3 (2024): 127-145.

- Czerniak Dominika, „Komentarz do art. 76a”, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. Jerzy Skorupka. Legalis.
- Eichstaedt Krzysztof, „Komentarz do art. 79”, [w:] *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz aktualizowany*, red. Dariusz Świecki. Lex.
- Fingas Maciej, „Podmiot odpowiedzialności rodzicielskiej w procesie karnym – wybrane zagadnienia implementacji dyrektywy 2016/800” *Europejski Przegląd Sądowy*, nr 11 (2019): 11-17.
- Grzegorzczuk Tomasz, *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Artykuły 1-467. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2014.
- Gurgul Józef, „Głosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 28 sierpnia 2002 r., sygn. II KKN 368/00” *Prokuratura i Prawo*, nr 4 (2004): 115-119.
- Kilkelly Ursula, “Youth Justice and Children’s Rights: Measuring Compliance with International Standards” *Youth Justice*, 3 (2008): 187-192.
- Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz do art. 1-424*, wyd. 3, red. Lech Krzysztof Paprzycki. Warszawa: Wolters Kluwer, 2013.
- Ładoś Sebastian, *Pozycja prawna oskarżonego z zaburzeniami psychicznymi*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2013.
- Prusek Michał, „Uprawnienia rodziców i opiekunów nieletniego oskarżonego w postępowaniu karnym po dniu 15 lutego 2024 r.” *Prokuratura i Prawo*, nr 2 (2024): 71-94.
- Rap Stephanie, “A Children’s Rights Perspective on the Participation of Juvenile Defendants in the Youth Court” *International Journal of Children’s Rights*, 24 (2016): 93-112.
- Skorupka Jerzy, „Komentarz do art. 140”, [w:] *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz do art. 1-166*, red. Ryszard Andrzej Stefański, Stanisław Zabłocki. Lex.
- Skowron Barbara, „Komentarz do art. 299b”, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, wyd. 3, red. Katarzyna Dudka. Lex.
- Stefański Ryszard Andrzej, „Komentarz do art. 76”, [w:] *Kodeks postępowania karnego*, t. I, *Komentarz do art. 1-166*, red. Stanisław Zabłocki. Lex.
- Witkowska Krystyna, „Strony procesowe i ich reprezentanci w postępowaniu przygotowawczym” *Prokuratura i Prawo*, nr 9 (2012): 102-119.

